

СЕКЦІЯ 5 ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПСИХОЛОГІЧНОГО КОНСУЛЬТУВАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УМОВАХ ВІЙНИ

SOME ASPECTS OF PSYCHOLOGICAL COUNSELING OF MILITARY SERVANTS IN THE CONDITIONS OF WAR

Стаття присвячена розгляду окремих підходів щодо психологічного консультування військовослужбовців сектору безпеки і оборони України.

Актуальності набувають питання застосування сучасних ефективних підходів та форм надання психологічної допомоги військовослужбовцям в умовах війни. Воєнні події завжди мають екстремальний характер, виходять за межі звичних для людей переживань, усвідомлень і реалій буття. Однією з форм психологічної допомоги є психологічне консультування, яке є важливою складовою психологічної практики в умовах повномасштабної війни.

Зазначено, що метою даної статті є визначення окремих підходів щодо психологічного консультування військовослужбовців сектору безпеки і оборони України в умовах війни.

У статті акцентується увага на тому, що психологічне консультування – це усталена практика надання психологічної допомоги людям, заснована на переконаності у тому, що кожна фізично та психічно здорова людина здатна подолати психологічні проблеми.

У випадку екстреного звернення військовослужбовця до психолога, наприклад, після переживання травматичних подій психологічне консультування часто набуває характеру кризового консультування. Кризове консультування – надання професійної допомоги людині, яка переживає сильний стрес або психологічну травму.

Психологічна допомога, що надається під час кризового консультування, дає змогу військовослужбовцю пережити те, що сталося, відновити та накопичити життєві сили, нейтралізувати накопичені негативні переживання, не втратити віри в себе та людей, зберегти психічне здоров'я тощо.

У практиці психологічного консультування склалися три основні напрями: гуманістичний; глибинна (психодинамічна) психологія; когнітивно-біхевіоральний (поведінковий).

Психологічна консультація – дуже відповідальний вид психологічної допомоги. Проведення психологічної консультації вимагає від психолога надзвичайної спостережливості, проникливості, обережності, взагалі високого професіоналізму.

Ключові слова: психолог, військовослужбовець, психологічна допомога, психологічне

консультування, кризове консультування, консультативна бесіда, психологічний контакт.

The article is devoted to the consideration of individual approaches to psychological counseling of servicemen of the security and defense sector of Ukraine.

The issue of applying modern effective approaches and forms of providing psychological assistance to servicemen in war conditions is gaining relevance. War events always have an extreme character, go beyond the usual experiences, awareness and realities of life for people. One of the forms of psychological assistance is psychological counseling, which is an important component of psychological practice in conditions of full-scale war.

It is noted that the purpose of this article is to determine individual approaches to psychological counseling of servicemen of the security and defense sector of Ukraine in wartime conditions. The article focuses on the fact that psychological counseling is an established practice of providing psychological help to people, based on the conviction that every physically and mentally healthy person is capable of overcoming psychological problems.

In the case of an emergency referral of a military serviceman to a psychologist, for example, after experiencing traumatic events, psychological counseling often takes the form of crisis counseling. Crisis counseling is the provision of professional assistance to a person experiencing severe stress or psychological trauma.

Psychological assistance provided during crisis counseling allows a serviceman to survive what happened, restore and accumulate vitality, neutralize accumulated negative experiences, not lose faith in himself and people, maintain mental health, etc.

In the practice of psychological counseling, three main directions have developed: humanistic; depth (psychodynamic) psychology; cognitive-behavioral (behavioral).

Psychological consultation is a very responsible type of psychological assistance. Conducting a psychological consultation requires the psychologist to be extremely observant, perceptive, cautious, and generally highly professional.

Key words: psychologist, military serviceman, psychological help, psychological counseling, crisis counseling, counseling conversation, psychological contact.

УДК 159.9
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.66.14>

Андриєті А.В.
старший викладач кафедри професійної психології
Національна академія Служби безпеки України

Вступ. Новим викликом сьогодення для усього українського суспільства стало повномасштабне військове вторгнення з боку російської федерації. У сучасних умовах війни, які охо-

пили нашу країну, психологічна підтримка стає важливою для всіх категорій населення України.

Військовослужбовці сектору безпеки і оборони України (далі по тексті – військовослуж-

бовці) в умовах воєнного стану виконуть найважливіші завдання, пов'язані з реалізацією оборонної функції держави. За цих обставин психіка військовослужбовців функціонує на межі допустимих психоемоційних навантажень, що, іноді, потребує психологічної допомоги.

Саме тому, існує потреба застосування сучасних ефективних підходів та форм надання психологічної допомоги. Одним з таких і, зазвичай, найпоширенішим, є психологічне консультування, яке є важливою складовою психологічної практики в умовах повномасштабної війни.

Аналіз наукової літератури з даного питання свідчить про те, що питання психологічного консультування військовослужбовців постійно актуалізується у різних дослідженнях науковців. Вивченню зазначеного напрямку приділили увагу у своїх наукових дослідженнях такі вчені як Ю. Андрусишин, В. Бараннік, О. Зарицька, Н. Іванова, О. Кокун, В. Корольчук, М. Корольчук, Н. Лозінська, Т. Морозова, О. Морозов, І. Недужа, В. Олійник, В. Осьодло, О. Паливода, І. Пішко, А. Романишин, М. Сириця, С. Хоружий та інші.

Н. Іванова акцентує увагу щодо необхідності надання військовослужбовцям, які виконували професійні завдання в умовах бойових дій, певної психологічної допомоги, тобто сукупності заходів із психологічної діагностики, психологічної корекції та психологічного консультування військовослужбовців. Усі ці заходи мають бути взаємопов'язані, носити системний характер та спрямовуватись на відновлення контролю над емоційними реакціями, оптимального психічного стану, адекватних моделей поведінки, соціальної взаємодії й загалом підвищення якості життя [1].

О. Кокун визначає, що участь у бойових діях практично завжди супроводжується стресовою реакцією організму, яка без відповідної своєчасної кваліфікованої допомоги може призвести до несприятливих наслідків, як для самого військовослужбовця, так і для суспільства в цілому. У зв'язку з цим гострою є потреба в консультаційній і психотерапевтичній допомозі різним категоріям тривмованих осіб – військовослужбовцям, ветеранам, членам їхніх сімей, які переживають руйнацію звичного життя [2].

Аналіз наукових досліджень свідчить про високий рівень актуальності проблеми психологічного консультування в умовах війни та спонукає до пошуку шляхів оптимізації роботи з особовим складом військових підрозділів.

Незважаючи на значну кількість досліджень з питань надання психологічної допомоги, мінливе сьогоднішнє потребує дієвої концепції психологічного консультування військовослужбовців в умовах війни.

Отже, значущість проблеми й зумовила вибір теми нашого наукового пошуку «Деякі аспекти психологічного консультування військовослужбовців в умовах війни», що певною мірою доповнює існуючі дослідження.

Мета статті. Метою даної статті є характеристика деяких важливих аспектів психологічного консультування військовослужбовців сектору безпеки і оборони України в умовах війни.

Виклад основного матеріалу. Як ми вже зазначали, однією з форм психологічної допомоги є психологічне консультування. Воно значно доступніше порівняно з іншими видами психологічної допомоги, що потребують більших часових витрат, обладнання тощо. Цей вид допомоги психолог може застосовувати за будь-яких обставин та за відсутності належних умов.

Психологічне консультування – комплекс заходів, які застосовуються (за необхідності) для надання військовослужбовцям психологічної інформації, емоційної підтримки і уваги до їхніх переживань, що допомагають прийняти усвідомлене рішення та оцінити психологічні ресурси щодо бажаних поведінкових змін; допомоги, спрямованої на усвідомлення впливу стрес-факторів, розширення самосвідомості та підвищення психологічної компетентності, зміну ставлення до проблеми, підвищення стресової та кризової толерантності, відповідальності, засвоєння нових моделей поведінки [3].

Психологічне консультування, на відміну, наприклад, від індивідуальної та групової психотерапії, передбачає відносно короткочасний період та епізодичний характер особистісних контактів психолога з клієнтом. Різні види індивідуальної та групової психотерапії розраховані, як правило, на більш тривалий термін безперервної взаємодії психолога з клієнтом – від декількох тижнів до декількох місяців (років).

У психологічному консультуванні психодіагностика на початку роботи з клієнтом повинна зводитися до мінімуму та переважно спиратися на результати безпосереднього спостереження психолога за поведінкою клієнта під час спілкування. Психодіагностика включає в себе аналіз та узагальнення даних, безпосередньо отриманих від клієнта без застосування спеціальних психологічних тестів.

Психологічне консультування – це усталена практика надання психологічної допомоги людям, заснована на переконаності у тому, що кожна фізично та психічно здорова людина здатна подолати психологічні проблеми.

Консультаційна допомога може надаватись в індивідуальній чи груповій формі. Найбільш поширеною формою психологічного консультування можна вважати індивідуальну.

Під час виконання завдань службово-бойової діяльності військовослужбовці можуть зазнавати руйнівного для психіки особистості стресу через цілу низку причин. Це можуть бути одноразові сильні різні за амплітудою впливи, особистісно та ціннісно значимі чи неусвідомлювані тощо. Пережити травми, здолати певні кризи і труднощі у військовій службі допомагає багато факторів, серед яких особливої значущості набуває психологічне консультування військовослужбовців.

У випадку екстреного звернення військовослужбовця до психолога, наприклад, після переживання травматичних подій (проблеми зі здоров'ям, виконання професійних завдань в зоні бойових дій, терористичні атаки, ракетні обстріли, досвід спостереження за смертю людини, загроза смерті та ін.), психологічне консультування часто набуває характеру кризового консультування.

Кризове консультування – надання професійної допомоги людині, яка переживає сильний стрес або психологічну травму.

Зазвичай, в кризовій ситуації військовослужбовці можуть почувати себе емоційно вигорілими, розгубленими. При таких обставинах важлива соціальна підтримка з боку психолога, командира, колеги, друга, рідної людини тощо. Дуже важливо підтримувати з потерпілим психологічний контакт на вербальному та невербальному рівнях, вислухати його.

Відсутність соціальної підтримки та почуття самотності можуть зробити нас більш вразливими до проблем із психічним здоров'ям. Взагалі, проблема збереження психічного здоров'я військовослужбовців в умовах війни є однією з пріоритетних, оскільки захистити країну, перемогти ворога можуть тільки психічно стійкі особистості.

Психологічна допомога, що надається під час кризового консультування, допомагає військовослужбовцеві пережити те, що сталося, відновити та накопичити життєві сили, нейтралізувати накопичені негативні переживання, не втратити віри в себе та людей, зберегти психічне здоров'я тощо.

Кризове консультування, як правило, починається з надання військовослужбовцю невідкладної психологічної допомоги, яка насамперед спрямована на роботу з його станом, а не зі змістом його проблеми. Психолог повинен мати справу з почуттями, думками, сприйняттями, поведінковими проявами особистості.

Основними принципами кризового консультування є: добровільність; невідкладність; єдність та простота психологічного впливу; очікування, що нормальний стан відновиться; компетентність; повага до особистості, анонімності і конфіденційності та ін.

Принцип добровільності говорить про власне бажання військовослужбовця звернутись до психолога і, отже, орієнтацію його на сприйняття психологічної допомоги.

Невідкладність означає, що допомога військовослужбовцеві має надаватись максимально швидко, щоб запобігти посттравматичного стресового розладу.

Сутність принципу єдності та простоти психологічного впливу полягає в тому, що консультативний процес має бути чітким, уніфікованим та зорієнтованим безпосередньо на військовослужбовця.

У процесі психологічного консультування важливим є підтримання впевненості клієнта в швидкому поверненні до нормального психічного стану. Саме це лежить в основі принципу очікування.

Основне правило надання психологічної допомоги: «Не зашкодь». Психолог повинен застосовувати ті методики та техніки, які відповідають вимогам професійності.

Військовослужбовець має право на анонімність звернення і не розголошення потаємних думок, заборони передавати інформацію іншим особам без його згоди (за винятком випадків, коли йдеться про загрозу життю і здоров'ю або військовослужбовця, або інших людей, про що він попереджається одразу).

Зазначені принципи доцільно застосовувати комплексно, враховуючи їх особливості.

Кризове втручання визначають як екстрену та невідкладну медико-психологічну швидку допомогу, що спрямована на повернення постраждалої людини до адаптивного рівня функціонування, зниження негативного впливу травматичної події та запобігання психопатології [4].

Психологічна допомога постраждалому надається залежно від того, які гострі стресові реакції переважають, а саме, марення і галюцинації, апатія, ступор, рухове збудження, агресія, страх, нервові тремтіння, плач, істерика та ін.

Передбачається, що після нормалізації емоційного стану та досягнення прийняттого рівня адаптації військовослужбовець стане більш здатним до раціонального вирішення проблеми. Далі психологічна допомога може здійснюватися як проблемно-орієнтоване консультування: обговорюється проблема, виявляються дії, що вже здійснюються для вирішення проблеми; виявляються перешкоди та визначається внутрішній потенціал особистості постраждалого.

Взагалі, у практиці психологічного консультування склалися три основні напрями: гуманістичний напрям; глибинна (психодинамічна) психологія; когнітивно-біхевіоральний (поведінковий) напрям [5].

Основні постулати гуманістичного напрямку: важливість Я-концепції, її залежність від спосо-

бів, котрими люди визначають і за допомогою яких усвідомлюють себе; значення атмосфери консультування, її вплив на поведінку клієнта та підвищення почуття власної гідності; акцент на суб'єктивному, перцептивному погляді щодо особистості. Цей напрям найбільш яскраво представлений особистісно-центрованим підходом, гештальтконсультуванням, транзактним аналізом, діалогічним консультуванням.

Психодинамічна (глибинна) психологія у практиці психологічного консультування зорієнтована на психоаналіз задля усвідомлення своїх підсвідомих процесів.

Біхевіорально-когнітивний напрям у психологічній допомозі спрямований на те, щоб сформувати можливість опанувати деструктивні події. Робиться акцент на тому, що середовище впливає на особистість, тому психолог-консультант разом з клієнтом намагається втрутитися в його життєві умови та вплинути на якість життя.

Окремо зупинимося на разовій психологічній консультації, яка часто використовується військовими психологами. Вона проводиться у випадках, коли більш тривала робота з людиною з певних причин виявляється недоцільною або неможливою. Тривалість консультаційної бесіди – приблизно 45–60 хвилин.

На початку консультаційної бесіди психолог обов'язково інформує військовослужбовця про конфіденційність. Це означає, що психолог повинен зберігати в таємниці все, що стосується особистих проблем і життєвих обставин військовослужбовця (за винятком випадків, коли йдеться про загрозу для життя і здоров'я будь-якої людини, про що психолог має повідомити відповідним посадовим особам і про що військовослужбовець попереджається на початку роботи).

У консультуванні, як відомо, визначальним є встановлення психологічного контакту з клієнтом. Без цього неможливо розраховувати на успіх, на те, що психологічна допомога буде ефективною. Будь-які психотехніки не дадуть бажаного результату, якщо не встановлений психологічний контакт.

А тому, початок спільної роботи має супроводжуватися певними зусиллями психолога щодо встановлення психологічного контакту із військовослужбовцем. Рекомендуються для застосування наступні прийоми встановлення психологічного контакту: вербальні – використання імені співрозмовника, демонстрація інтересу до особистості співрозмовника, знаходження співпадаючих інтересів, обговорення теми, в якій співрозмовник відчуває потребу та ін.; невербальні – посмішка, доброзичливий вираз обличчя, «контакт очей», невербальне виявлення уваги (постава голови і розворот корпусу), відкриті жести, дотики, просторова організація спілкування та ін. Ефективним

прийомом встановлення психологічного контакту є активне слухання, яке допомагає з'ясувати сенс висловлювання і точку зору клієнта, не виносячи при цьому оціночних і критичних суджень.

Для налагодження психологічного контакту психологам можна рекомендувати добре відомий з часів Сократа психологічний прийом «накопичення погоджень»: на початку бесіди фахівець ставить перед військовослужбовцем питання, на які очікується відповідає «Так». Наприклад, питання з приводу конкретних подій («Ви вчора виконували обов'язки на варті?», «На стрільбах зі стрілецької зброї в останній раз ви показали добрий результат. Так?»). Важливо, що на перші 5–7 питань клієнт відповідає «Так», і це налаштовує його психіку на позитив [6].

Психологу не слід перебивати військовослужбовця, робити під час бесіди записи того, що він побачив або почув, це відволікає та насторожує співрозмовника. Відразу після бесіди психологу корисно зробити записи про військовослужбовця.

Психолог повинен бути уважним і точним при формулюванні питань, бажано дотримуватися найкращої для співрозмовника послідовності питань за принципом «від простого до складного».

Слухаючи клієнта, психологу необхідно звертати увагу не тільки на його слова, але й намагатися помітити те, що співрозмовник не сказав або не хоче сказати. В процесі бесіди психолог має стежити за манерою спілкування та поведінки військовослужбовця, особливостями мови, жестів, міміки тощо.

Консультаційну бесіду доцільно починати з нейтральної теми. В подальшому військовослужбовець сам вирішить, коли варто торкнутися менш приємних тем і почуттів. Фрази, які стають перешкодою в спілкуванні: «Хто Вам таке сказав?», «Це чому ж?», «Ну, не може бути, щоб так уже й погано!», «Давайте швидше», «Говоріть, я слухаю» тощо [2].

Надалі визначається справжня проблема військовослужбовця, його орієнтація в ній, спільне чітке її розуміння та формулювання.

Психолог не повинен перетворювати психологічну допомогу на вираження співчуття, жалю. Цієї здатності недостатньо, щоб вирішити безліч завдань, що виникають під час консультування військовослужбовців. Разом із тим, психологу важливо не прийняти повністю роль «батьківської фігури» для військовослужбовця. Необхідно пам'ятати, що кожен військовослужбовець апіорі – доросла й дієздатна людина. Це означає, що кожен із них може робити вибір, усвідомлюючи його наслідки.

Важливо, щоб військовослужбовець від самого початку роботи з психологом не мав ілюзій на предмет того, що від фахівця він

отримає «чарівні» поради, дотримуючись яких, він позбудеться існуючих проблем.

Необхідно визначити цілі, які військово-службовець ставить перед собою та можливості їх досягнення, обговорити оптимальні варіанти подальших дій.

Дійсною проблемою багатьох людей, які звертаються за допомогою до психолога, є те, що вони практично не мають із ким поговорити відверто, розповісти усе, що тривожить і турбує у складних життєвих ситуаціях. Спокійна і розважлива розмова з фахівцем дає змогу військовослужбовцю пізнати й зрозуміти про себе і про оточуючих людей багато нового. В процесі консультування психолог працює над розширенням уявлень військово-службовця про себе, свою конкретну життєву ситуацію, навколишню дійсність. Саме таким шляхом здійснюється консультативний вплив психолога на військовослужбовця, внаслідок чого останній починає по-новому бачити й оцінювати свою ситуацію, формує альтернативні варіанти поведінки в ній.

Якщо в процесі бесіди виявляється, що необхідна допомога спеціалістів іншого фаху (юриста, психіатра та ін.), краще, коли психолог не просто порадить військовослужбовцю звернутися до них, але й запропонує відповідного спеціаліста.

Наприкінці спільної роботи психолог узагальнює та оцінює результати взаємодії з військовослужбовцем, мотивування його на втілення прийнятого рішення у життя.

Більшість людей, що вперше звертаються по консультацію, орієнтовані на разову зустріч. Безумовно, за одну годину консультації не можна зробити багато, але можна намагатися викликати в людини бажання для роздумів про себе й оточуючих. Не слід наполягати на наступних зустрічах. Достатньо, щоб військовослужбовець знав про можливість такої зустрічі.

Важливе значення має процес завершення консультативної бесіди. Наприкінці розмови психолог повинен: спостерігаючи за співрозмовником, визначити слушний момент для закінчення спілкування; не виявляти невпевненості, розгубленості, злості, навіть якщо мету не було досягнуто; при прощанні не говорити слова «Прощайте», краще скажіть – «до зустрічі, побачимось...».

Завершальний етап психологічного консультування – важлива деталь спілкування, адже вона формує «останнє враження». Ось чому, промовляючи прощальні слова, треба, щоб вони були доброзичливими, привітними. Заключні слова психолога можуть бути, наприклад, таким: «Я вважаю, що сьогодні ми з Вами добре попрацювали. Якщо у вас виникне бажання обговорити зі мною цю чи будь-яку іншу ситуацію, я буду радий/рада зустрітись

з Вами ще раз...». Необхідно поводитися так, щоб у військовослужбовця виникло бажання ще раз зустрітись й у цілому з'явилося відчуття єдиного «Ми».

Цей етап спілкування є індивідуальною аналітичною діяльністю психолога, в процесі якої слід оцінити: значущість та результативність консультативної бесіди; ефективність власної поведінки в процесі взаємодії, визначити її позитивні і негативні аспекти, проаналізувати можливі причини недосагнення певних цілей консультування.

Важливо пам'ятати, що будь-яка бесіда (в тому числі і консультативна) повинна починатися і закінчуватися на позитивній ноті. Це створює відповідний емоційний фон, що дозволяє провести розмову в потрібному фахівцеві напрямі. А тому, враховуючи реалії сьогодення, в процесі спілкування можуть лунати слова впевненості у спільній перемозі над страшним злом, яке увірвалося в наше мирне життя.

Аналізуючи результати бесіди психологу необхідно бути об'єктивним, він не повинен піддаватися впливу власних емоцій, співчуттям, приймати передчасні рішення на основі отриманої інформації.

У випадку, коли військовослужбовець виявив бажання в подальшому попрацювати з психологом, закінчувати зустріч краще всього домашнім завданням, обов'язково відмічаючи для нього необхідність подальшого звіту. Обговорюючи завдання на наступній зустрічі з військовослужбовцем, можна по-новому побачити ситуацію, а також прослідкувати за змістом змін, які намітились у нього під час консультації. Щоб підвищити ймовірність повторного приходу військовослужбовця та ефективної роботи з ним, консультант домовляється про наступну зустріч відразу, узгоджуючи дату і час зустрічі, її мету. Військовослужбовця слід провести, сказати декілька теплих слів, щоб у нього не залишилося враження, що прощання формальне.

Взагалі слід сказати, що разова психологічна консультація – дуже відповідальний вид психологічної допомоги. Психолог мусить працювати, не знаючи докладно ні обставин життя військовослужбовця, ні справжньої його мотивації стосовно тих чи інших дій, ні значення цих дій для нього та його оточення. Таким чином, проведення разової консультації вимагає від психолога надзвичайної спостережливості, проникливості, обережності, взагалі високого професіоналізму.

Висновки. Таким чином, психологічне консультування є дієвим та доступним видом психологічної допомоги військовослужбовцям після їх перебування в екстремальних умовах службово-бойової діяльності.

Консультаційна допомога може надаватись в індивідуальній чи груповій формі. Найбільш

поширеною формою психологічного консультування можна вважати індивідуальну.

В окремих випадках, психологічне консультування може набувати характеру кризового консультування. Кризове консультування – надання професійної допомоги людині, яка переживає сильний стрес або психічну травму.

Визначальною складовою консультативної бесіди є встановлення психологічного контакту з співрозмовником. В процесі спільної роботи з військовослужбовцем психолог має дотримуватися певних принципів психологічного консультування.

Важливе значення має процес завершення консультативної бесіди. Завершальний етап психологічного консультування – важлива деталь спілкування, адже вона формує «останнє враження». Аналізуючи результати бесіди психологу необхідно бути максимально об'єктивним, він не повинен піддаватися впливу власних емоцій, співчуттям, приймати передчасні рішення на основі отриманої інформації.

Перспективу подальших розробок вбачаємо у систематизації досвіду надання психо-

логічної допомоги військовослужбовцям та членам їхніх сімей, розробленні ефективних технологій подолання психічних травм війни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Психологічна допомога військовослужбовцям – учасникам антитерористичної операції : практич. посіб. / Н. Г. Іванова та ін. Київ : НА СБУ, 2017. 135 с.
2. Особливості надання психологічної допомоги військовослужбовцям, ветеранам та членам їхніх сімей цивільними психологами : метод. посіб. / О. М. Кокун, Н. А. Агаєв, І. О. Пішко, Н. С. Лозінська. Київ : 7 БЦ, 2023. 175 с.
3. Психологічна робота з військовослужбовцями-учасниками бойових дій на етапі відновлення : метод. посіб. Київ : «Центр учбової літератури», 2023. 283 с.
4. Збереження психічного здоров'я населення України в умовах війни : практич. посіб. / Н. Г. Іванова та ін. Київ : НА СБУ, НУ ОЗУ ім. П. Л. Шупіка, 2024. 212 с.
5. Практикум з індивідуального психологічного консультування військовослужбовців, ветеранів та членів їхніх сімей : навч.-метод. посіб. / С. М. Хоружий та ін. Київ : «Центр учбової літератури», 2023. 90 с.
6. Андрієтї А. В. Організація та методика роботи з особовим складом підрозділів Збройних Сил України : навч. посіб.. Київ : НА СБУ, 2022. 200 с.